

עשבי בשמים :

עיון בדקדוק התפילה האשכנזי והשפעתו על פוסקי ההלכה

לפני כחמישים שנה, בפתיחת הדיון במליאת האקדמיה ללשון העברית על כללי הקמץ, נשא הפרופסור זאב בן-חיים דברי הקדמה לדיון, שעיקרם מקומם של רובדי הלשון הבאים לאחר לשון המקרא בקביעת הלכות פסוקות בדקדוק ימינו. בין שאר דבריו אמר שם:

ידוע יפה שבכל הדורות מאז התפשטות הניקוד הטברני היו חכמי הלשון וחכמי ההלכה מגנים על צורות לשון הסוטות מכללי לשון המקרא שנשמעו בתפילות וכיוצא בהן, אבל לא נתגבשה כאן תורה שלמה, במה סוטים ועד היכן סוטים, תורה שתהיה לה עמידה חזקה בפני הדקדוק העברי הרשמי – הוא דקדוק לשון המקרא.¹

אפשר לשער שבדברו על אותם חכמי הלכה שידעו ללמד סניגוריה על צורות לשון שאינן עשויות על דרך לשון המקרא כיוון בן-חיים לדמויות כגון החיד"א (ר' חיים יוסף דוד אזולאי) ור' יעקב עמדין ואחרים זולתם, שאכן הכירו יפה את הכלל "לשון מקרא לעצמה ולשון חכמים לעצמן" ונהגו על פיו בבואם לפסוק בשאלות של דקדוק והגייה בעיקר במה שנוגע לנוסח התפילה ולשונה.²

ואולם המשקיף על מעשיהם של כמה מחכמי ההלכה האשכנזים, לפחות מן המאה השש-עשרה, לא יוכל שלא לראות גם כיוונים של הפך הדברים, היינו נטייה אל המצוי במקרא, והמצוי בו בלבד, ולמידה ממנו על מילים וצורות שאינן במקרא. נטייה זו מתגברת והולכת למן המאה השבע-עשרה, והיא מושפעת ממעשי מדקדקים אשכנזים בזה שהטביעו את חותמם הן על סידורים נדפסים והן על פוסקי ההלכה.

* מאמר זה מיוסד על הרצאה שנשאתי בכינוס "על העברית ועל לשונות היהודים" לכבוד פרופ' משה בר-אשר עם פרישתו לגמלאות, שהתקיים באוניברסיטה העברית בהר הצופים בימים י"א-י"ב בכסלו תשס"ח. מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מענק 1084/07).

1. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ו (תשי"ט), עמ' 61-62 (נדפס שוב בתוך ד' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 257).

2. ידועה בזה, למשל, תשובתו של החיד"א בדבר לשונות "נקדישך ונעריצך", "חי העולמים" ועוד. ראה שו"ת יוסף אומץ, סימן י; וראה ילון, מבוא, עמ' 14, 101.

כי הנה זה ארבע מאות שנה לפחות עוסקים מדקדקים אשכנזים ידועים בשמותיהם בלשונה של התפילה, זו התפילה המונחת לפנינו בסידור המנוקד, ומבקשים להעמידה על מכונה, אם בניקוד למעשה אם בהערות על הניקוד, ורובם בזה ובוזה. הגדילו לעשות מדקדקי הסידור האשכנזי שפעלו רבות בתחום זה, לא הסתפקו בהערות של אגב על לשונות של תפילה ופיוט כדרך שאנו מוצאים בדורות קודמים להם בהרבה, כגון אצל ר' יוסף קמחי ואצל ר' אברהם אבן עזרא בדקדוקיהם העבריים שנתכוונו לדקדוק המקרא,³ אלא עשו מעשיהם בההדרת סידורי תפילה מדקדקים לפי שיטתם ועד כמה שידם מגעת. הרבה עשו מדקדקים אלו, ובמעשיהם הנחילו לנו שפע של צורות חדשות בלשון התפילה, מתקנות לשיטתם, שקו ברור עולה מהן: העמדת הצורות על יסוד לשון המקרא ותיקון מה שנראה סוטה ממנו. במחקרים קודמים⁴ הצבעתי על יסודם של דברים והראיתי כיצד הלכה לשון התפילה האשכנזית וקיבלה פנים חדשות בעטיים של תיקונים אלו, פנים שמבחינת תולדותיה של הלשון העברית לא פנים חדשות הן כי אם ישנות, היינו שיש בהן נסיגה אל דרך לשון המקרא כפי שהיא מסורה לנו בניקודו הטברני ועקירת צורות שנתפתחו בעברית בלשון חז"ל ובדורות שלאחריה ושנתקיימו במסורתיהן של עדות ישראל והמסורת האשכנזית בכללן.

הרבה עשו בזה בעלי דור ההשכלה וההשכלה המוקדמת כולמן הענא ויצחק סטנוב והבאים בעקבותיהם שקיבלו את דבריהם, אם מעט אם הרבה. יזכרו כאן דבריו של ר' וולף היידנהיים, גדול מהדירי הסידור האשכנזי במאה התשע-עשרה, בהקדמתו למחזור של יום ראשון של פסח: "וזאת לדעת כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל ויעתר יצחק והדפסתי רוב הנוסחאות על פי דעתו והכרעתו ... חוץ מבמקומות מעטים שנגרר בהם אחר רז"ה [=רבי זלמן הענא] לשנות הנהוג בלי ראייה ברורה ... ועוד במקומות שהעיון הכריחני לעזוב נוסחא שלו ולאחוז בנוסחא אחרינא". אף יצחק זליגמן בער, ממשיך דרכו של היידנהיים בההדרת הסידור, נסמך הרבה על סטנוב ו"ויעתר יצחק" שלו ואף על זלמן הענא קודמו, אם כי אף הוא בעין ביקורתית שהניעתו לדחות לעתים, ואף בתוקף, את דבריהם.⁵

ואולם לא כל מה שהעמידו מדקדקים בעלי סידורים צלח בידם ולא כל מה שביקשו לשנות אכן נשתנה. עניין זה כולו יונק את סמכותו לא רק מבעלי דקדוק, כי אם גם, ובעיקר, מבעלי פסיקה שהדקדוק אינו מלאכתם האחת ולרוב אינו מלאכתם

3. ראה למשל הערתו של ר' יוסף קמחי על מילת תושבחות, ספר זכרון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרמ"ח, עמ' 8, והערותו של ראב"ע בספר צחות (מהדורת ליפמאן, מב ע"א) על נוסח "ותערב לפניך". וראה כהן, דקדוקי, עמ' 275; כהן, ותערב, עמ' 361-362.

4. ראה כהן, דקדוקי; כהן, לשון המשנה; כהן, ותערב.

5. וראה גולדשמידט, מחקרי, עמ' 431-432; רייף, רש"ס, עמ' 60; פרנקל, עמ' 35; אלדר, רז"ה, עמ' 35; יצחקי, לוח ארש, עמ' 52-54.

כלל. אלו הם פוסקי הלכה למעשה שנתנו תוקף לדבריהם של בעלי דקדוק, ופעמים שגדול כוחם מבעלי דקדוק, שכיוון שבתפילה עסקינן פעמים רבות צריך דקדוק שהעלה מדקדק להסכמת פוסק מן הפוסקים שיעמיד דקדוק זה בפסיקתו. וכיוון שרוב בעלי הלכה לא היו, כאמור, בעלי דקדוק, וחלקם אף הודו בזה בפה מלא,⁶ על כורחם סמכו בעניינים אלו על בעלי דקדוק, והרי אלו ניזונים איש מרעהו: בעלי דקדוק סומכים על פוסקים שאמרו מה שאמרו, ופוסקים סומכים על בעלי דקדוק שאמרו מה שאמרו – ופעמים רבות גלגל חוזר הוא.

מחכמי התלמוד וההלכה המובהקים שנטו לתיקונים בלשון התפילה על דרך המצוי במקרא יוזכר בראש ובראשונה ר' שלמה לוריא, המהרש"ל, בן המאה השש-עשרה, שהעמיד סידור תפילה עם הגהותיו והערותיו. סידור זה לא הגיע לידינו אלא בדמות כלי שני: למעלה מארבע מאות הערות ממנו ששיקע רבי שבתי סופר בסידורו. מהן אפשר ללמוד עד כמה נטה המהרש"ל לתיקוני נוסח והגייה על דרך לשון המקרא.⁷ אף הוא במקרים רבים לא מלכו את דבריו אלא תמך יתדותיו במה שקבע רי"ן, שהוא כנראה ר' יעקב נקדן, מדקדק אשכנזי עלום למדי שהיה ממקורות העיקריים של המהרש"ל בענייני ניקוד.⁸

כאן המקום לציין שאין סידור מדקדק יוצא בלא הסכמת פוסקי זמנו, שבלא זה אין לו עמידה. בימים ראשונים – בעיקר במזרח אירופה – עיקר ההסכמה באה להורות על ערכו של הסידור, שיהיו מלמדים ממנו לדרדקי את התפילה כהלכתה, שכך הייתה, כידוע, תחילת חינוכם של ילדי ישראל, שלאחר לימוד האלף-בית עם הנקודות עברו ללימוד הקריאה בסידור. וכך למשל כותב ר' יעקב רישר (1670–1733), מגדולי הפוסקים של זמנו, בהקדמתו למהדורה השלישית של סידורם של ר' עזריאל ור' אליה דרך שיח השדה:⁹

לבי לחוקקי בית ישראל ראיתי שערורי[ה] המדפיסי[ם] סידורי תפלות לפני נערים מלאים טעיות ושגיאות לאין מספר ... והמלמדים לומדים מתוכם עם הנערים ושבתא כיון דעאל עאל בגירסא דינוקא ואשתומם על המראה ... ואפריון נמטי לה"ה מוהר"ר עזריאל ובנו המופלג מוהר"ר אלי' מווילנא

6. וראה להלן הדברים המובאים משמו של ר' יוסף תאומים, בעל פרי מגדים.
7. ראה רי"ף, רש"ס, עמ' 44; רי"ף, רש"ל; כהן, לשון המשנה, עמ' 75 הערה 8; ועתה רי"ף, בעיות, עמ' 255–269.
8. ראה רי"ף, רש"ס, עמ' 32. וכתב עליו אליהו בחור בספר מסורת המסורת (זולצבאך תקי"א, לד ע"א): "רי"ן, ר"ת ר' יעקב נקד"ן הביאו הרבה פעמים ר' שמשון הנ"ל בספרו [הכונה לר' שמשון הנקדן; ראה עליו אלדר, ספרות הדקדוק, עמ' 20 ואילך], ולא ידעתי מי הוא", וראה גם L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1919, p. 113.
9. ווילמרשדארף תע"ח (ועתה במהדורת תצלום עם תוספות ונספחים מידי י' סץ, טורנטו תשס"ז). וראה על סידור זה רי"ף, רש"ס, עמ' 56; כהן, דקדוקי, עמ' 259.

שהלכו בעקבות הראשונים והדפיסו זה פעמים התפלה ע"פ הדקדוק וכבר יצא טבעם בעולם וחפץ ה' בידם הצליח, ועפ"ז גזרו הגאונים הרבנים להכריז בכל מקום אשר דבר המלך מלכו של עולם ודתו מגיע על כל מקרי דרדקי להרגיל תלמידיהם להתפלל דוקא מתוך התפלה שהדפיסו הנ"ל והעובר הוא בכלל עושה מלאכת ה' ברמי' [ה].¹⁰

כיוצא בו סידורו הגדול של ר' שבתי סופר בן המאה השבע-עשרה, תלמיד ר' מרדכי יפה בעל ה"לבוש", שזכה להכרת גדולי דורו, וכפי שהדבר עולה מהחלטת ועד ג' ארצות משנת שע"ח (1618) שחתומים עליה גדולי הפוסקים ומפרשי התלמוד של הזמן כר' שמואל איידלס (המהרש"א), ר' יואל סירקיש (בעל "בית חדש"; "הב"ח) ואחרים, בסך הכול שנים-עשר במספר, ושנאמר בה: "ע"כ [=על כן] גוזרים אנחנו שבכל קהל וקהל מחויבים לקנות עכ"פ סדור אחד מאותם הסדורים הנ"ל שיתפלל הש"ץ מתוכו וגם כל שאר הקהל יגיהו מתוכו את סידוריהם ולא יהיו עוד נכשלים בעניינים הנ"ל".¹¹ המעיין בהסכמה במלואה יראה, שעצם העמדתו של סידור זה באה בעקבות פניית חכמי הדור אל ר' שבתי סופר בבקשה מפורשת "להגיה סדור תפלות מכל השנה ולהדפיסו לזכות בו את הרבים".

מן הפוסקים החשובים שבאשכנז יש שעסקו בענייני דיוקים בלשון התפילה והברכות, ועיסוקם בזה, אם אין בעלי דקדוק מעורבים בו, עשוי לרוב בעירוב של טענות ונימוקים על דרך הפשט והדרש ואף הסוד ובלא עיון בלשני, כמובן. תצוין לשם דוגמה פרשת ניקודה של ב' היחס בברכת "להתעטף בציצית" הנאמרת בשעת עטיפת טלית גדול, שיש המנקדים (וממילא הוגים) אותה בפתח, לשם יידוע – בציצית; ויש ההוגים אותה בשווא – בציצית, היינו בלא יידוע. כמה קולמוסין נשתברו בשאלה זו בקרב פוסקי אשכנז שנערכו בזה מערכה מול מערכה – הלבוש¹² וסיעתו מזה, שקבעו בציצית (ולמרות הנוהג הרגיל בזמנם ובמקומם להגות בציצית בפתח), והב"ח וסיעתו מזה, שפסקו וקיימו את בציצית בפתח,¹³ איש איש טעמו ונימוקו עמו. ברובם הפליגו לטעמים שאינם מעיקר פשט הלשון, ומהם שגילו בפשט הלשון ודקדוקה פנים שלא כהלכה.¹⁴

10. כך במקור, וצ"ל רמיה. והלשון היא דרך ביטוי מליצית ידועה (על פי ירמיהו מח 10) על מלמדים המתרשלים במלאכתם ומטעים את תלמידיהם הרכים. ראה בבא בתרא כא ע"ב; רמב"ם, הלכות תלמוד תורה ב, ג; שולחן ערוך, יורה דעה רמה, יז.
11. ראה רי"ף, רש"ס, עמ' 40; סידור רש"ס, ב, עמ' יז; כהן, דקדוקי, עמ' 259.
12. ר' מרדכי יפה בעל ה"לבושים" (1530–1612).
13. ראה דבריו על טור אורח חיים, סוף סימן כד. וראה גם באר היטב על שולחן ערוך אורח חיים, ח ס"ק ה.
14. סקירה מפורטת וסיכום דעות הפוסקים בזה ראה במאמרו של י' גולדהבר, "ניקוד ה'בי"ת' בברכת להתעטף בציצית", בית אהרן וישראל טז (תשס"א), א (צא), עמ' קה-קיב.

מעורבותם של פוסקי הלכה בשאלות אלו פעמים שנתנה אותותיה על מנהג שנתגבש או שנשתנה ממנהג שנהגו. כך היא למשל הלשון "יתגדל ויתקדש" הנהוגה בקדיש בפיהם של אשכנזים המכונים "ליטאים", ובשונה מ"יתגדל ויתקדש" שהוא מנהג העולם. יסודו של שינוי זה בתיקון לשון שהעמיד מדעתו זלמן הענא, אלא שהנוהגים כן בימינו לא מפי זלמן הענא הם חיים, שרובם ככולם אף לא שמעו את שמעו, כי אם ממנהג המיוחס לגאון מווילנא ובעיקר להכרעתו של ר' ישראל מאיר הכהן בעל משנה ברורה, שהכריע כן על פי מה שהכריע ר' יוסף תאומים, בעל פרי מגדים, שהוא הוא שהכריע כן על פי זלמן הענא. השואל בחור "ליטאי" מדוע הוא הוגה "יתגדל ויתקדש" ייענה מן הסתם "מפני שכך הוא במשנה ברורה". אותו בחור אף מכיר את בעל פרי מגדים, שבעל משנה ברורה מציין לו, אך על זלמן הענא הוא לא שמע מעודו.¹⁵

אציג להלן מעשה של מדקדקים ופוסקים בדקדוק לשונה של ברכה אחת מברכות הנהנין, שאמנם אין היא נשמעת תדיר, לפחות לא בפי אשכנזים, אך נמצא זכרה בהלכה. סידורים שהעמידו בפני המשתמש בהם את ברכות הנהנין הביאו ברובם ברכה זו לשם שלמות, אף שידעו שהמברך ברכה מברכות הנהנין אינו נזקק לסידור תפילה אלא מברכה על פה.

לעומת כל מה שנאמר עד כאן הנדון שלפנינו הוא בגדר דבר שיצא מן הכלל, שכן מה שעשו בענייניו מדקדקים ופוסקים לא השפיע כל כך על המצוי בסידורים, אף לא על המצוי בסידורי זמננו הנוטים להתחשב בדברי הפוסקים. טעם הדבר נרמז בפסקה הקודמת, ועוד יתברר להלן.

אחת הברכות שתיקנו חכמים על הנאת הריח היא ברכת "בורא עשבי בשמים". לשון הברכה יסודה בדברי אמוראים בתלמוד הבבלי (ברכות מג ע"ב), וכך נפסק במשנה תורה לרמב"ם, בטור ובשולחן ערוך. וזה לשון ר' יוסף קארו בשולחן ערוך אורח חיים רטז, ב:

אם זה שיוצא ממנו הריח עץ או מין עץ, מברך בורא עשבי בשמים, ואם הוא עשב, מברך בורא עשבי בשמים, ואם אינו לא מין עץ ולא מין עשב כמו המוס"ק, מברך בורא מיני בשמים.

על לשון הברכה הזאת כתב הט"ז, הוא ר' דוד הלוי, בעל טורי זהב (1586–1667), בביאורו לסעיף זה בשולחן ערוך (ס"ק יב):

בברכת בורא עשבי בשמים שמעתי מהמדקקים שא"ל [=שאינן לומר] עֲשְׂבֵי בניקוד שבא ופת"ח [=חטף פתח] כיוון שהוא דבוק לתיבה שלאחריה אלא

15. וראה בירוורו של עניין זה במאמרי כהן, יתגדל.

י"ל [=יש לומר] בחירק ומצינו כן הנקודה בכתוב במשלי כ"ז עֲשׂוּת הרים.¹⁶

כל הניקוד הנראה כאן כך הוא בדפוס שולחן ערוך שלפנינו.¹⁷ וקודם שנפנה לעניין עצמו יש מקום להעיר שלוש הערות אגב: (א) במקרא עֲשׂוּת – בשי"ן דגושה ובבי"ת רפה (ולא בבי"ת דגושה כפי שהוא כאן לפנינו). (ב) בדפוסים ישנים צוין בטעות לאיוב, ותוקן ל"משלי" בדפוסים מאוחרים.¹⁸ דבר זה יסביר את אשר יובא להלן מדברי בעל פרי מגדים. (ג) מן הניקוד עֲשׂוּת עולה בדרך אגב עדות לנוהג האשכנזי להגות את ריבוייה של המילה עֲשׂוּת עֲשׂוּת בבי"ת דגושה, ושלא כדון המשקל. מובן שאין בדברים כדי לומר שניקוד זה יצא מתחת ידי הט"ז עצמו. זהו כאמור הניקוד בשולחן ערוך הנדפס, כפי שהוא לפנינו¹⁹ (ביאור הט"ז על אורח חיים לא נדפס בחיי מחברו אלא רק בשנת תנ"ב [1692], עשרים וחמש שנה לאחר פטירתו). מכל מקום יהא זמנו של ניקוד זה אשר יהא הנה הוא משקף הגייה אשכנזית מוכרת, שעדות לה נמצאת גם במילונים בני המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים²⁰ וכן במשניות מנוקדות אשכנזיות, כגון משנה עם תרגום ופירוש בידידיש,²¹ והיא נשמעת, כידוע, גם בימינו.²²

16. דברי הט"ז הללו הובאו כלשונם בבאר היטב שם ס"ק יט. מעין זה נמצא בסדר ברכות הנהנין שבתוספות לשולחן ערוך הרב (שהן פסקי האדמו"ר הוקן בסידורו), פרק יא: 'ויש לומר עשבי העי"ן בחיר"ק כמ"ש עשבות הרים (משלי כ"ז)'.
 17. דפוס למברג תרנ"א (ד"צ ירושלים תשכ"א). אכן במהדורת מפעל שלחן ערוך השלם שבהוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ד ואילך, לא ננקדה מילה זו כלל, אף לא המילה עשבות שלהלן.
 18. וכך בט"ז בדפוס שולחן ערוך שלפנינו. וראה הערת יצחקי, לוח ארש, עמ' קלז הערה 550, המציין לדפוס ישן של ט"ז שכתוב בו איוב. בבאר היטב שלפנינו (ראה בהערה הקודמת) עדיין נדפס איוב, כנוסח המוטעה שבט"ז קודם התיקון. מי שתיקן בט"ז לא תיקן בבאר היטב המצטט.
 19. ראה לעיל הערה 17; על מהדורות הדפוס השונות של טורי זהב ראה בשלחן ערוך השלם (הנסמן שם), א, עמ' 48. יצוין שיהודה ליב בן-זאב, המציין לדברי הט"ז הללו, כבר מביאם על הניקוד הזה, עֲשׂוּת; ראה תקוני תפלה שבסוף סידור תפלה זכה, וינה תקע"ו, עמ' טז, סימן קכה (וראה עוד להלן הערה 36).
 20. כגון אוצר השרשים ליהודה ליב בן-זאב, וינה תרכ"ג, בשורש עשב: 'ובדברי בעלי אסופות נמצא עֲשׂוּת' (הדברים נאמרים כתוספת על צורת הריבוי עֲשׂוּת שבמקרא). כך גם במילונו של יסטרוב. – במילונם של יהודה גרוזובסקי (גור) ודוד ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט, הובאו שתי הצורות – עֲשׂוּת, עֲשׂוּת (עם ציון המשייך את שתיהן ללשון חז"ל). אף במהדורה הראשונה של אוצר לשון המשנה של ח"י קוטובסקי ננקד כך. אכן במהדורה השנייה באה הצורה הנחשבת תקנית, עֲשׂוּת; ראה ריז"ק, י"ד, עמ' 80.
 21. כך למשל במעיליה ג, ו במהדורת די זעקס סדרים משניות מיט נקודות, איבערזעצונג און פירוש אין יידיש פון שמחה פיעטרושקא, ניו יורק תשט"ו (בשאר הופעות המילה במשנה ננקד במהדורה זו עֲשׂוּת). וראה גם מישור, עמ' 101.
 22. וראה יי אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה, עמ' 460.

על דברי הט"ז האלה כתב ר' יוסף תאומים (פרנקפורט דאודר, המאה השמונה-עשרה, היינו כמאה שנה לאחר הט"ז) בחיבורו פרי מגדים (משבצות זהב, רטז, ס"ק יב):

ומלת עשב וכו' אני העני לא ראיתי באיוב, ובקונקורדנסיוס²³ בשורש עשב ובשורש הרר לא הביא זה הפסוק באיוב אבל במשלי כ"ז כ"ה עשבות הרים מצאתי נוסחא עיין בחירק ושי"ן שוואת [כך!]: דגושה נעה ובית רפויה, ולפ"ז [=ולפי זה] עשבי בשמים ג"כ הבית רפויה של עשבי ושל בשמים. אבל הרב המדקדק הגדול מהר"ר שלמה הענא ז"ל בשערי תפלה סי' שי"ד עשבי בשמים השי"ן בסגול כמו מן חלב חלב²⁴ יע"ש, וכעת אין הדיוט כמוני מכריע. אי"ה יבואר עוד. וי"ל [=ויש לחלק] בין סמיכות לסמיכות וצ"ע.

לצד הצורה עֶשְׂבִי, העולה מלשון הכתוב עֶשְׂבוֹת,²⁵ הביא בעל פרי מגדים, כדרכו, את דברי הענא, שעליו סמך בענייני דקדוק הלשון, ומשהביאם סילק עצמו מן הדיון, שלא ראה עצמו בר הכי לעסוק בו. עם זאת הפטיר ואמר שמא יש לחלק בין שתי צורות הנסמך, הנקבית והזכרית, עֶשְׂבוֹת ועשבי, ולא ללמוד מזו על זו.

את דעת פרי מגדים זו הביא ר' ישראל מאיר הכהן בחיבורו משנה ברורה (רטז, ס"ק נ): "העי"ן בחירק והשי"ן בשו"א והבי"ת רפויה"; אלא שהוסיף: "ועיין שם שמביא עוד דעת אחרת בזה". ב"דעת אחרת" רמז לדברי הענא שהובאה בפרי מגדים, אך בלא לפרש מהי. מכל מקום מה שהביא כעיקר היא הצורה המקובלת גם בדקדוק ימינו: עֶשְׂבִי.

הנהגה כל ענייני ההתלבטות בדבר הגייתה של מילה זו נובע מן העובדה שהיא לא נמצאה במקרא בצורתה זו, היינו בצורת נסמך של צורת רבים בזכר. מה שנמצא ממילה זו על נטיותיה הוא היחיד בנפרד עֶשֶׂב, המצוי הרבה, ופרט לו פעם אחת צורת היחיד הנטויה עֶשְׂבָּם, "וכל עֶשְׂבָּם אוביש" (ישעיהו מב 15), ופעם אחת צורת הריבוי הנקבי בנסמך עֶשְׂבוֹת: "ונאספו עֶשְׂבוֹת הרים" (משלי כז 25). צורת הרבים

23. הקונקורדנציה העברית למקרא של אותם ימים הייתה הקונקורדנציה מאיר נתיב של ר' יצחק (או מרדכי) נתן בן קלונימוס מן העיר ארל שבפרובנס, שנדפסה לראשונה בוונציה בשנת רפ"ד (1524) ושוב בוונציה בשנת שכ"ד (1564) ומאז במהדורות רבות, וכן הקונקורדנציה של יהונס בוקסטרף, שיצאה לאור לראשונה ב־1632 ומאז במהדורות נוספות. הצורה קונקורדנציית נמצאת בשער הקונקורדנציה מאיר נתיב. ראה א' אבן-שושן, "הקונקורדנציות העבריות למקרא", בתוך א' אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה לתורה נביאים וכתובים, א, ירושלים 1977, עמ' טז, כה-כו. וראה גם א"מ הברמן, "המקרא והקונקורדנציה", בתוך ש"א ליונטשטם וי' בלאו, אוצר לשון המקרא, א, ירושלים 1957, עמ' כח.

24. הניקוד שלי.

25. בעל פרי מגדים לא נגע כאן בשאלת ניקוד השי"ן, שהיא טפלה לעניינינו. אף אפשר שבמקראות שהיו לפניו לא נמצא דגש בשי"ן. כך הוא, למשל, בדפוסי מקראות גדולות של ימינו.

הזכרית בנפרד ובנסמך, עשבים, עשבי, צורה מחודשת היא שעיקרה בלשון חז"ל, ולשיטתם של מדקדקי הזמן ההוא והפוסקים המקבלים את דבריהם יש ללמוד על ניקודה לא ממסורת הגייה מהלכת, לא מן המקובל והנשמע בבתי מדרשות, שאלה מה להם אצל דקדוק הלשון, כי אם מדרכי הניקוד שבמקרא, ובנדון שלפנינו מנטיית עשב במקרא ונטיית מילים כיוצא בה. וזהו עיקר המחלוקת בדבר, וכפי שנראה להלן.

ואלו דברי הענא במלואם שהביא בעל פרי מגדים את עיקרם (שערי תפלה, סימן שיד²⁶):

בורא עשבי בשמים העי"ן בסגול"ל והבי"ת רפויה כמנהג בעלי חמש נקודות שהפ"א אות גרונית. כי כאשר נאמר מן חלב חלבי השלמים ויקרא ו' ומן עדר עֲדרי צאן בראשית כ"ט ומן עגל עֲגלי זהב מלכ"י א' י"ב כך נאמר ומן²⁷ עֵשב עֵשבי בשמים.

נקט אפוא הענא דרך היקש פשוטה ומורגלת שקשה להשיג עליה, מה חֶלֶב ריבויי בנסמך חֶלְבִי אף עֵשֶׁב דין הוא שיהא כך. ואכן כך ניקד הלכה למעשה בסידורו בית תפלה: עֵשֶׁבִי.²⁸

אלא שבא עליו ר' יעקב עמדין בהשגה מהיקש אחר. וזה לשונו (לוח ארש, סימן תמה, דף סז ע"א²⁹):

עֵשֶׁבִי בחיר"ק העי"ן ושי"ן דגושה. כן המנהג³⁰ והוא הנכון. ובש"ת [=ובשערי תפלה] כתב העי"ן בסגול כמנהג בעלי חמש נקודות שהפ"א גרונית כמו חֶלְבִי השלמים עֲגִלִי הזהב, ולא דבר נכונה כי אינו כלל מושלם, כי אמנם כמו כן רבים מהם שישתנו לחיר"ק בסמיכות הרבוי מן חֶקֶר חֶקְרִי לב (שופטים ה 16) יַעֲמֵק עֲמִקִּי שפה (יחזקאל ג 5) לַרְבֵּץ בָּקָר (ישעיהו סה 10) שִׁכְחוּ רְבִצִים (ירמיהו נ 6) יַעֲקֹב עֲקָבִי סוס (בראשית מט 17), עֲקָבוֹת משיחך (תהלים פט 52), וְעֲקָבוֹתֶיךָ לא נודעו (תהלים עז 20)³¹ וברובם המה

26. ראה יצחקי, לוח ארש, עמ' רפט. הניקוד שלי.

27. צ"ל: מן.

28. בית תפלה, עח ע"ב. והעיר שם: "עשבי. בסגול"ל העי"ן עמש"ל [=עיין מה שכתבתי לעיל] סי' שי"ד".

29. יצחקי, לוח ארש, עמ' קלו. מועתק כאן ממהדורה זו עם פתיחת ראשי התיבות שהונהגה שם ומראי המקומות שהוספו שם (אך בהתקנה הנהוגה כאן). תוספת הניקוד על פני מה שננקד שם – שלי.

30. נראה שכוונתו לחיריק בעי"ן. קשה להניח שב"כן המנהג" כלל גם את השי"ן הדגושה.

31. ראוי לציין, שאת הצורות הנטויות עֲקָבִי, עֲקָבוֹת, עֲקָבוֹתֶיךָ גזר ר' יעקב עמדין מן היחיד עֲקָב וְלֹא מִן עֲקָב. אכן כך נוח יותר מכל הבחינות.

דגושי עי"ן, ואולם המופת על שגם נטיית עשב ככה ושוה לאלה הזכורים הוא השתוותה בסמיכות שם הריבוי נקבי עֶשְׂבוֹת הרים (משלי כו 25) שהוא בחירק כמו עֶקְבוֹת, בעֶקְבֵי הצאן (שיר השירים א 8), ואלמלא היה נטייתה בסמיכות כמו עגל שהביא בעל דיננו [כלומר הענא] היה ראוי שתהא גם היא בסגול כמו לעגלות בית און (הושע י 5), וזה מבואר מאד. ואין טענה מהכתוב וכל עֶשְׂבִים (ישעיה מב 15³²), לפי שלשון יחיד הוא ונפרד, ואנחנו נקח ראייה מסמיכות הרבוי על סמיכות הרבוי. לכן ברור שצריך להיות העי"ן בחיר"ק ושי"ן בדגש כמו עֶקְבֵי סוס (בראשית מט 17) וחבריו, ונתקיימה הנוסחא המקובלת בידינו על נכון שיש לה על מה לסמוך ומנה לא נזוע.

תמצית דבריו: לצד חֶלֶב-חֶלְבֵי, שהביא הענא בראיה לעֶשְׂבֵי בסגול, נמצא חֶקֶר-חֶקְרֵי, עֶמֶק-עֶמְקֵי, שעל פיהם אפשר להעמיד את עֶשְׂבֵי בחיריק. אלא שעדיין הדברים שקולים וצריכים ראייה נמרצת שתכריע את הכף. ראייה זו עולה מהקבלת הנתונים של עֶשְׂבִים במקרא למילה דומה לה בצורת הריבוי שלה. מן המילה עֶקְבֵי, ששתי צורות ריבוי לה במקרא, עֶקְבוֹת וגם עֶקְבֵי, נלמד על עֶשְׂבִים, שריבוייה בנסמך הנתון לנו במקרא הוא עֶשְׂבוֹת (דוגמת עֶקְבוֹת) ועל פיו יכולים אנו להשלים את החסר באשר לצורת הריבוי הנסמך עֶשְׂבֵי, שנולדה בלשון חז"ל, ולנקדה עֶשְׂבֵי.³² בלשונו: "ואנחנו נקח ראייה מסמיכות הרבוי על סמיכות הרבוי", ובמילים אחרות: על פי עֶקְבֵי-עֶקְבוֹת-עֶקְבֵי נלמד על עֶשְׂבִים-עֶשְׂבוֹת-עֶשְׂבֵי, ונקדה עֶשְׂבֵי. כזו וכזו היא אפוא גישתם של הענא מזה ור' יעקב עמדין מזה, ששניהם יצאו מעיון בדרך המקרא והעמידו את הצורה עֶשְׂבֵי או עֶשְׂבֵי, איש איש על פי ראייתו. אלא שניכרת מדברי ר' יעקב עמדין גישתו, המבקשת למנוע ככל האפשר את שינוי המקובל והמהלך. להעמדת הצורה לפי שיטתו קודמת קודם כול האמירה "כך הנהגה", וכן בסיכום דבריו: "ונתקיימה הנוסחא המקובלת בידינו". הנהגה והמקובל הוא נתון ראשוני, ומוטב ליישבו ולא לדחותו. שיטתו של הענא הפוכה היא, וכדרכו אין הוא מבקש ליישב את מנהג העולם. רובי סעיפי חיבורו באים דווקא לשנות ממנהג זה אם אין הוא עולה בקנה אחד עם פלס הדקדוק כפי שהוא רואה אותו.

קיצונית יותר היא דרכו של יצחק סטנוב, בעניין זה כבעניינים אחרים, שלא שת לבו כלל לנהג ולמצוי אלא העמיד צורות חדשות ככל העולה על לבו וכפי שנראה

32. במקור (וכן אצל יצחקי) נדפס בטעות ישעיה ס"ט.

33. באמת היה אפשר להשוות לאו דווקא ל"עֶקְבֵי סוס" שבבראשית אלא ל"עֶקְבֵי הצאן" (שבשיר השירים), שבלא דגש בקו"ף, ולהעמיד על פיה עֶשְׂבֵי בלא דגש בשי"ן. ואפשר שנטה ר"י עמדין להשוות ל"עֶקְבֵי סוס" דווקא, שהיא צורה בלא מילית יחס לפנייה.

לו ראוי על פי לשון המקרא והליכותיה (ולא רק בדקדוק הצורות אלא אף באוצר המילים). כדרכו, אף כאן הזניח לחלוטין את לשון האמוראים שבתלמוד, שטבעו לשון "בורא עשבי בשמים"; הוא לא הן כלל בניקודה של עשבי אלא דחה אותה כולה והעמיד תחתיה את צורת הריבוי הנסמך האחת שבמקרא, עֶשְׂבוֹת; לא "בורא עשבי בשמים", כלשון הברכה שבתלמוד ובפוסקים, בין שיהא עֶשְׂבִי בין שיהא עֶשְׂבִי, כי אם "בורא עֶשְׂבוֹת בשמים", והכול מתוך ראייה מוצקה שכל שנמצא לנו במקרא אין לנו לחדש על פניו צורה אחרת. ובלשונו: ³⁴ "ובהיות שמצאנוהו במקרא בריבוי וא"ו תי"ו אין לנו לבדות מלבנו רבוי ביו"ד מ"ם כי כמו שלא נוכל לומר מארץ ארצי כי אם ארצות כמציאותו במקרא ככה אין לנו לומר עשבי".

אכן גישה קיצונית היא זו שאינה נמנעת מלשלוח יד בנוסחי תפילות וברכות כפי שהועמדו במקורם בתלמוד, היא, כאמור, דרכו של סטנוב בשאר מקומות. ³⁵ בשעתה היו לגישה זו מהלכים בקרב מתקני לשון התפילה בני תקופת ההשכלה, ³⁶ אלא שסטנוב היה מן העזים שבהם.

לענייננו מפליא שהיידנהיים קיבל בזה את דעת סטנוב. ³⁷ כך הוא בסידורו שפה ברורה (קנו ע"א), ³⁸ ונוסח זה נדפס והולך גם היום בסידור שפת אמת שבשיטת היידנהיים, היוצא בהדפסות מחודשות בבאזל (עמ' 290). כך הדפיס גם בער בסידורו סדר עבודת ישראל (עמ' 568), ובמפורש ציין שנוסח חדש זה בא למרות הנוסח שהעמידו חז"ל בגמרא:

בורא עשבות בשמים. ברכות מ"ג ע"ב. ושם גורס עשבי, אך במקרא רבוי של עשב הוא עשבות (משלי כ"ז כ"ה) ול' המקרא מעולה שהוא המבורר לנו, ונקוד עשבי אינו מבורר (ובט"ז לא"ח ס' רט"ז אות י"ב יש טעות ³⁹).

דברי בער אלו, שהם בעיקרם דברי סטנוב, יש בהם חידוש טעם: שלא כסטנוב, בער לא בא להעדיף את לשון המקרא מצד עצמה בלבד ומתוך הגישה שאין לשון חז"ל ראויה לנו כלל, אלא מן הטעם שבמילה זו גופה: לשון המקרא במילה זו עדיפה ("מעולה" בלשונו) מחמת שצורת עֶשְׂבוֹת מבוררת מניקודה במקרא. לעומתה

34. הובא אצל יצחקי, במקום הנסמן לעיל בהערה 18. הניקוד כאן שלי.
35. מן המפורסמים שבהם הוא תיקונו "לשבת בסוכה" על דרך לשון המקרא תחת "לישב בסוכה"; ראה ויעתר יצחקי, עמק ברכה, סימן ו (עמ' עח).
36. וכגון יהודה ליב בן-זאב בסידורו תפלה זכה, העשוי, כנאמר בשעתו, "על פי משפט הלשון ... כאשר עשה לפנים המדקדק השלם מו"ה יצחק סטנוב בספרו ויעתר יצחק" (וינה תקע"ו; הסידור יצא לאחר מות מהדירו בידי שלמה לוויזון, וראה רייף, רש"ס, עמ' 60 ועמ' 116, הערה 55).
37. וראה הנאמר לעיל על גישתו של היידנהיים ויחסו למעשי סטנוב.
38. וראה יצחקי במקום הנסמן לעיל, בהערה 18.
39. כוונתו כנראה לציין המוטעה לאיוב, כבדפוסים הישנים.

צורת עשבי שהעמידוה חז"ל אינה מבוררת לנו מצד הגייתה, אם עֶשְׂבֵי אם עֶשְׂבֵי (ובדגש או שלא בדגש בשי"ן), ועל כן יש להימנע ממנה ולהעדיף תחתייה את הצורה המוכרעת. עֶשְׂבוֹת עדיפה אפוא על עשבי לאו דווקא מצד היותה הצורה המקראית אלא מפני שיש לה מסורת קריאה מבוררת, ויפה כוחה של מסורת קריאה שכזאת לעקור מפניה צורה שאינה מבוררת גם אם היא במטבע שטבעו חכמים בכרכות.⁴⁰

דקדוק ימינו, שזה כמה חדל להתלבט בשאלות מסוג זה, אימץ לו את דרך המלך הדקדוקית בצורתה של מילה זו – עֶשְׂבֵי, ובלא דגש בשי"ן. אין אדם מפקפק בצורה זו, וכבר צוין לעיל שגם מן הפוסקים יש שכתבו כך, כגון בעל משנה ברורה. ואף על פי שדקדוק ימינו כבר הכריע, ואף פוסק משפיע כמשנה ברורה כבר הכריע לצד עֶשְׂבֵי, ובבי"ת רפה מפורשת, הנה סידורי ימינו הולכים בזה בשלושה דרכים: מהם, והם הרוב, מנקדים עֶשְׂבֵי, היינו בעי"ן חרוקה ולא סגולה, אך בבי"ת דגושה, ומעין הנמצא בט"ז;⁴¹ מהם מנקדים עֶשְׂבֵי, בשי"ן דגושה, כהכרעת ר' יעקב עמדין במלואה;⁴² ומהם הנוקטים את הצורה הדקדוקית המקובלת בימינו עֶשְׂבֵי, והוא ניקוד שאפשר למצאו גם בסידורים ישנים.⁴³ אשר לניקוד עֶשְׂבֵי אין צריך לומר שיש לו על מה שיסמוך גם בדקדוק המקרא, שנמצא בו פְּסִיָּהֶם (בראשית מב 25), נְסִיָּהֶם (ויקרא כג 18 ועוד), רְשִׁפֵי אש (שיר השירים ח 6),⁴⁴ אֶסְפִי קִיץ (מיכה ז 1),

40. למי שיתמה גם על דרך זו, המבקשת למחוק מן הלשון מילה או צורה קיימת ומהלכת או לנהוג עימה בעקפיין רק מפני שאין צורתה מבוררת ונדרשת בה הכרעה, יש להזכיר שדרך זו מצאה לה אחיזה: עוד קרוב לזמננו זה. ואכמ"ל.

41. כך למשל בסידורים נפוצים שמבתי הוצאה אשכול ומילר שבירושלים (כגון סידור תפלת כל פה למהדורותיו שבהוצאת אשכול וסידור בית תפלה שבהוצאת מילר) ובסידור שירת ישראל שבהוצאת גאולה. כך גם בסידור רינת ישראל המדוקדק שבעריכתו של שלמה טל, אך רק במהדורת נוסח "ספרד" האשכנזי שלו. במהדורת נוסח אשכנזי ננקד עֶשְׂבֵי בבי"ת רפה. טעם חלוקה זו לא נתברר לי. עֶשְׂבֵי הוא הניקוד גם באוצר לשון התלמוד של ח"י קוסובסקי.

42. כך מנוקד בימינו בסידור שיח יצחק שמחת ישראל, הוצאת ש"י, ירושלים. כך למשל ננקד גם ברמב"ם לעם (הלכות ברכות ט, א; המנקד: מרדכי דב רבינוביץ), וכן במשנה ברורה המנוקד (בהקפדה מדוקדקת עד למאוד) ביד מנקד בן דורנו, ולא רק בסימן רטז העוסק בברכה זו אלא גם בשאר הופעותיה של המילה עשבי, כגון בסימן שכא ס"ק לז.

43. מן המנקדים כך בימינו הוא סידור רינת ישראל נוסח אשכנזי (ראה לעיל הערה 41). סידור קורן והסידורים שבהוצאת מסורה-ארטסקרול שבארצות הברית. זהו הניקוד גם באוצר התפלות (א), רנב ע"ב; והעיר שם: "העיי"ן בחיר"ק והבי"ת בצירי" [ט"ז]". וכך גם כבר ב"סידור מברכה", שהוא סידור לברכת המזון ושאר ברכות הנהנין "כמנהג ק"ק אשכנזים", ונציה תע"ו [1716]. צורה זו, העשויה כאמור במלואה על פי דקדוק ימינו, כך היא גם במהדורות התלמוד הבבלי המנוקדות של הזמן הזה, מהדורת שטיינזלץ ומהדורת שוטנשטיין, הן בנוסח הברכה (ברכות מג ע"א) הן בשאר מקומות.

44. לצד רְשִׁפֵי (קָשֶׁת; תהלים עו 8).

כידוע.⁴⁵ ויצוין שניקוד זה הוא גם הניקוד בתכלאלים תימניים,⁴⁶ בסידורים ספרדיים⁴⁷ ובסידור נוסח איטליאני.⁴⁸

באשר להגייה הלכה למעשה איני יכול לומר דבר מבורר על מנהג האשכנזים בה שכן ברכה זו אינה מן הברכות הנאמרות בציבור, אף אינה מן הברכות הנאמרות הרבה, וגם מי שבאה לידו אמירתה אומרה, כדרך שאר ברכות הנהנין, כמשמיע לאוזניו ולא כמשמיע לאחרים. וטעם הדבר צריך שייאמר, שהוא לגופו של עניין: לכאורה ברכה זו, "בורא עשבי בשמים", נמצאה לה שעת הכושר בהבדלה של מוצאי שבת; אלא שבאמת מנהג האשכנזים בברכת הבשמים שבהבדלה לברך לעולם את הברכה הכוללת "בורא מיני בשמים" בלא להקפיד על מין הבשמים, אם הוא "עצי" או "עשבי".⁴⁹ על כן הלשונות החלופיים "עצי בשמים", "עשבי בשמים" אינם נדפסים כלל בסידורי האשכנזים בסדר ההבדלה, ובשונה ממה שנמצא בסידורי הספרדים והתימנים. המבקש אפוא את לשון "עשבי בשמים" בסידור אשכנזי יש לו לפנות לסדר ברכות הנהנין וברכות הראייה שהעמיד כל סידור על פי דרכו, ואין בזה דרך אחת; וכבר אמרנו שלשם ברכה מברכות הנהנין אין אדם נזקק לסידור אלא אומרה על פה.

סיכומו של דבר – ניקוד מילת עשבי בברכת "בורא עשבי בשמים" יש בו דוגמה למעשיהם של מדקדקי הסידור האשכנזי ולמעשיהם של פוסקי הלכה שנתנו דעתם לעניינים שבדקדוק התפילה. ברוב המקרים שני מחנות הם המפרנסים זה את זה, ואלו היו פני הדברים במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה ועוד במאה התשע-עשרה. בדורות האחרונים נתגברה השפעתם של דברי הפוסקים האחרונים גם בענייני דקדוק התפילה, אף על פי שדבריהם בזה נאמרו בדרך כלל לא כדברי עצמם וכמביעי דעתם אלא כמלקטי שיבולים, שברוב המקרים אמרו דבריהם לא מתוך

45. התולה את הדיגוש בצורות אלו שבמקרא בעיצור השורק שלפני הכ"ף והפ"א רשאי לעשות כן גם באשר לעֶשְׂבִי, אך לא ראיתי למי שעשה כן בהדיא.

46. ראה למשל תכלאל עץ חיים השלם, מהדורת שמעון צאלח, א, ירושלים תשל"ט, שסב ע"ב. וכן ניקד הרב עמר במהדורת התלמוד המנוקדת על פי מסורת תימן בנוסח הברכה שבתלמוד (ברכות מג ע"ב), אך שלא בנוסח הברכה, כגון בעירובין נד ע"א, ניקד עֶשְׂבִי בבי"ת רפה.

47. כגון הסידורים יחוד דעת, וזרח השמש (מנהג מרוקו), איש מצליח, מני יוסף, תפלת יעקב, זכות יוסף (מנהג רודוס וטורקיה) ועוד – כולם בסדר ההבדלה. תצוין בזה במיוחד דרכו של סידור "איש מצליח" שניקד אף הוא עֶשְׂבִי, וכמצוי בשאר סידורים ספרדיים, אף על פי שבעניינים אחרים נטה לשינויים מפליגים בנוסח הספרדים והעמיד תיקונים רבים על דרך לשון המקרא וכשיטתם של זלמן הענא ואחרים; וראה כהן, קביעות, עמ' 35 הערה 3.

48. מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטליאני יצ"ו, ליוורנו תרט"ז (ד"צ ירושלים תשמ"ט), נו ע"א, וראה גם ריזיק, איטליה, עמ' 355.

49. ראה שו"ע או"ח רטז, ב ובאר היטב שם, ס"ק ו.

כוונה להכריע ובוודאי לא מתוך כוונה להביא לשינויי מנהגים ומסורת אבות. דוגמאות רבות אפשר להביא לזה, אך לא מן הנדון שלפנינו. לשון "עשבי בשמים" לא נתייסדה בה שיטה אחת, ופנים אחדות לה אף בסידורי זמננו, וכדרך שהעלו מדקדקי סידורים ופוסקים בדורות קודמים. את העובדה שלא הוכרעה בה צורה אחת לבדה יש לתלות בעובדה שהיא ברכה שאינה שגורה כפי אשכנזים, אף אינה נשמעת בציבור ובקול, ומשום כך לא נתעוררו בה שאלות ודיוקים שישפיעו על מעשי מדפיסי דורנו.

ומכל מקום, צורה אחת שהעלו מדקדקים, היא הצורה עֲשׂוֹת המקראית, שבעקבות סטנוב מצאה את דרכה גם לסידורי היידנהיים ובער ומשם למעט סידורים אחרים,⁵⁰ לא נמצא לה זכר בדברי פוסק מן הפוסקים, והיא לא קנתה לה שום אחיזה בסידורים הנפוצים, שהרי יש בה משום שליחת יד במטבע שטבעו חכמים בברכות. דבר זה בבחינת אין צריך לומר הוא, ואף על פי כן ראוי לו שייאמר.

קיצורים ביבליוגרפיים

אוצר התפלות = סדור אוצר התפלות [...] [מאת] אריה ליב גורדון, וילנה תרע"ה (ד"צ ירושלים תש"ך)

אלדר, ספרות הדקדוק = א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי הביניים", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 1-34
אלדר, רז"ה = א' אלדר, "ר' זלמן הענא, גדול מדקדקי העברית בפתח העת החדשה", מחקרים ומסות בלשון העברית ובספרותה: דברי הכינוס המדעי העברי השישה-עשר באירופה (תמוז תשס"א / יולי 2001), ירושלים תשס"ד, עמ' 25-43

גולדשמידט, מחקרי = ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם
ויעתר יצחק = י' סטנוב, סדר ויעתר יצחק, פסקי הגהות על סדר התפלה [...], וינה תקע"ה

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו תשס"א

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283

50. כגון סדר תפלות כל השנה, מהדורת סינגר והרץ, לונדון ת"ש, עמ' 289; סידור זה עשוי בעיקרו על פי סידורו של בער (ראה שם בהקדמה, עמ' vii). כך גם בסידור "עם ישראל", הוצאת סיני, תל אביב תש"ל, עמ' 103.

- כהן, ותערב = ח"א כהן, "ותערב לפניך": לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 361-375
- כהן, יתגדל = חיים א' כהן, "יתגדל ויתקדש" (עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה), מסורות ח (תשנ"ד), עמ' 59-69
- כהן, לשון המשנה = ח"א כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדיקהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82
- כהן, קביעות = ח"א כהן, קביעות תקן בלשון: חדשים גם ישנים", בתוך ח"א כהן (עורך), מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, ירושלים תשס"ט, עמ' 33-54
- לוח ארש = ספר לוח ארש [לר' יעקב עמדין], חלק ראשון, אלטונה תקכ"ט (ראה גם יצחקי, לוח ארש)
- מישור = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז: בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127
- סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל אביב תשי"ז)
- סידור רש"ס = י' סין, ד' יצחקי וד' סלומן (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב
- פרנקל = י' פרנקל, "לחקר תולדות הסידור האשכנזי", מדעי היהדות 41 (תשס"ב), עמ' 29-36
- ריז'יק, ע"ד = מ' ריז'יק, "ע"ד שהוזנח? המהדורה הראשונה של 'אוצר לשון המשנה' לרח"י קוסובסקי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 73-86
- ריז'יק, איטליה = מ' ריז'יק, מסורת לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט
- רייף, בעיות = S. C. Reif, *Problems with Prayers: Studies in the Textual History of Early Rabbinic Liturgy*, Berlin & New York 2006
- רייף, רש"ל = S. C. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's Prayer Book", in J. Sacks (ed.), *Tradition and Transition*, London 1986, pp. 245-257
- רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer Book*, Cambridge 1979